

Przemysław Benken

Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Szczecinie

ORCID: 0000-0002-1385-3016

Ważny epizod ze Szlaku Nadziei żołnierzy gen. Andersa. Monografia Armii Polskiej na Wschodzie

Szlak bojowy 2. Korpusu gen. Władysława Andersa w trakcie kampanii włoskiej z lat 1944–1945 ma już bardzo bogatą literaturę przedmiotu, analizującą różnorodne jego aspekty¹. Znacznie gorzej były dotąd zbadane zagadnienia, które poprzedziły wysłanie jednostek korpusu na front. Pisząc o tak znanych bitwach, jak: Monte Cassino, Ankona czy Bolonia, na ogół nie poddawano analizie ogromnego i długotrwałego wysiłku włożonego w proces organizacji i wyszkolenia polskich żołnierzy, realizowany na Bliskim Wschodzie w latach 1942–1944², a przecież było to niezwykle ważne dla oceny działań bojowych korpusu. Biorąc powyższe pod uwagę, recenzowana publikacja autorstwa dr. Bartosza Janczaka, poświęcona zagadnieniom organizacji i wyszkolenia Armii Polskiej na Wschodzie (dalej: APW) w latach 1942–1944, niewątpliwie wypełnia silnie odczuwalną lukę

¹ Więcej na ten temat: Juliusz S. Tym, *Dzieje wojska Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie w historiografii ostatnich trzech dekad*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym” 2019, nr 2, *passim*.

² Przykład monografii, w której kwestiom organizacji i wyszkolenia poświęcono dużo miejsca: idem, *Pancerni i ulani Andersa. Broń pancerna i kawaleria pancerna Polskich Sił Zbrojnych na Środkowym Wschodzie i we Włoszech 1941–1946*, Tetragon, Warszawa 2012, s. 15–243.

badawczą³. Należy podkreślić, iż APW nie miała wcześniej całościowego opracowania i warto dodać, iż omawiane wydawnictwo opublikowano w ramach projektu Instytutu Pamięci Narodowej pt. „Szlaki Nadziei. Odyseja Wolności”. Projekt ten ma na celu upamiętnienie wysiłku zbrojnego Polskich Sił Zbrojnych (dalej: PSZ) podczas II wojny światowej oraz losów ludności cywilnej ewakuowanej ze Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich wraz z armią gen. Andersa.

APW tworzyli żołnierze sformowanej w Syrii w kwietniu 1940 roku Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich (dalej: SBSK) – przeważnie Polacy przybyli na Bliski Wschód przez Rumunię i Węgry oraz kadra oficerska przysłana z Francji, członkowie ewakuowanych w pierwszej połowie 1942 roku PSZ w ZSRS oraz wojskowi przydzieleni do APW z Wielkiej Brytanii. Ludzie ci, jak celnie pisał Janczak, prezentowali bardzo zróżnicowany poziom wykształcenia i doświadczenia bojowego, a także dźwigali na sobie bagaż odmiennych przeżyć po 1 września 1939 roku.

Żołnierze przybyli z ZSRS byli wyniszczeni fizycznie przez surowe warunki panujące w miejscach zesłania, do których trafili w ramach kilku fal sowieckich deportacji. Wielu z nich, z uwagi na stan zdrowia i wiek, nie nadawało się już do służby wojskowej i ich ewakuacja z ZSRS okazała się mieć głównie humanitarny aspekt. Ludzie ci cierpieli również wskutek traumy psychicznej związanej z gwałtownym wyrwaniem ze swego dotychczasowego środowiska i koniecznością prowadzenia od tego czasu codziennej, bezwzględnej walki o byt, obserwowaniem śmierci najbliższych oraz niepokojem o los pozostałych krewnych⁴. Miało to swoje negatywne konsekwencje

³ Niemniej autor podejmował już tytułową problematykę m.in. w: Bartosz Janczak, *Powstanie i organizacja 3. Dywizji Strzelców Karpackich w latach 1942–1943*, „Koło Historii” 2015, nr 17; idem, *Junacy w Armii Polskiej na Wschodzie w latach 1942–1947*, [w:] *Dzieci wojny*, red. A. Bartuś, Fundacja na Rzecz MDSM, Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, Oświęcim 2016; idem, *Armia Polska na Wschodzie 1942–1943. Powstanie i organizacja*, [w:] *Bezpieczeństwo militarne Polski*, t. 2, *Aspekty geopolityczne i społeczne*, red. S. Jaczyński, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, Siedlce 2017; idem, *Armia Polska na Wschodzie (1942–1943). Powstanie, organizacja, wykształcenie*, [w:] *Studia z dziejów Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie (1939–1947)*, red. P. Chmielowiec, K. Tochman, IPN, Rzeszów–Warszawa 2019.

⁴ Na ten temat m.in. w: Bartłomiej Noszczak, *Orient zesłańców. Bliski Wschód w oczach Polaków ewakuowanych ze Związku Sowieckiego (1942–1945)*, IPN,

cje w okresie pobytu na Bliskim Wschodzie, gdy dużo czasu należało poświęcić na odbudowę sił fizycznych żołnierzy, jak również intensywnie rozwijając działalność ukierunkowaną na umacnianie morale. Przybyli z ZSRS nie zawsze byli też dobrze odbierani m.in. przez mających doświadczenie bojowe z okresu walk w 1941 roku i prezentujących wobec nich postawę wyższości żołnierzy wywodzących się z SBSK. Rodziło to wiele problemów i nieporozumień, które starano się systematycznie przezwyciężać. Janczak słusznie poświęcił tym ważkim zagadnieniom niemało miejsca.

Zadanie stworzenia z masy ewakuowanych z ZSRS kobiet (Pomocnicza Wojskowa Służba Kobiet), mężczyzn oraz młodzieży i dzieci (junaczki i junacy) siły bojowej zdolnej sprawdzić się na nowoczesnym polu bitwy było – nawet uwzględniając wsparcie strony brytyjskiej i doświadczenie posiadane przez weteranów SBSK – przedsięwzięciem trudnym i czasochłonnym. Ponadto niemniej ważne od tworzenia struktur organizacyjnych i procesu szkolenia okazywało się wspomniane już utrzymanie morale żołnierzy na wysokim poziomie, co wraz z pogarszającą się z biegiem wojny geopolityczną koniunkturą sprawy polskiej, stawało się trudniejsze. Ostatecznie jednak, jak pisał Janczak, „(...) osiągnięcie zakładanego celu w postaci wzięcia udziału polskich żołnierzy w walkach przeciwko Wehrmachtowi na Półwyspie Apenińskim należy uznać za sukces”⁵. Oceny tej nie zmienił fakt, iż 2. Korpus wyruszył na front, nie będąc w pełni przygotowanym do prowadzenia działań wojennych, jakie narzucały realia z 1944 roku. Autor słusznie stwierdzał w zakończeniu książki, iż „(...) pewnych zaległości [w szkoleniu] nie udało się nadrobić, co zweryfikowało pole walki. Odnosi się wrażenie, że proces szkolenia w latach 1942–1944 w APW odbył się tylko połowicznie i został przerwany z powodu braku czasu oraz decydujących rozstrzygnięć II wojny światowej”⁶.

Monografia powstała w oparciu o imponującą kwerendę źródło-

Warszawa 2022. Jak wiadomo, ewakuacja PSZ z ZSRS na Bliski Wschód dała również możliwość opuszczenia niegościnnego Kraju Rad przez wielu niekombatantów, w tym kobiety i dzieci (na ten temat np. Wanda Barbara Kociuba, *„Zamiast Twojego uśmiechu, Polsko, mamy łzy i uśmiech niedoli”*. *Pamiętniki z Syberii, Iranu i Libanu*, wstęp i opracowanie W. Kujawa, IPN, Warszawa 2020).

⁵ Bartosz Janczak, *Organizacja i wyszkolenie Armii Polskiej na Wschodzie w latach 1942–1944*, IPN, Łódź–Warszawa 2023, s. 497.

⁶ Ibidem, s. 496.

wą, której w ocenie recenzenta trudno cokolwiek zarzucić. Autor korzystał z materiałów przechowywanych m.in. w Instytucie Polskim i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, jak również sięgnął do dokumentów udostępnionych przez Instytut Józefa Piłsudskiego w Londynie, Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce, Studium Polski Podziemnej w Londynie, brytyjskie The National Archive oraz Centralne Muzeum Jeńców Wojennych. Ponadto wysoko należałoby ocenić wykorzystanie przez Janczaka źródeł opublikowanych, dzienników, pamiętników i wspomnień, jak również istniejącej literatury przedmiotu⁷.

Choć autor w toku kwerendy wykonał benedyktyńską wręcz pracę, kluczowe okazało się to, iż zapanował nad obszernym materiałem źródłowym i przygotował na jego podstawie przejrzystą syntezę. Wprawdzie niektóre informacje powtórzyły się w kilku miejscach książki, niemniej Janczak dobrze wykonał niełatwe zadanie przedstawienia dużej liczby różnorodnych danych, które dały mu podstawy do formułowania wartościowych wniosków szczegółowych i ogólnych. Dotyczyły one m.in. zagadnień związanych z niemożliwymi do przewyciężenia – z uwagi na brak wystarczających zasobów ludzkich – problemami w sformowaniu zakładanej początkowo liczby wielkich jednostek; koniecznością reorganizacji istniejących oddziałów (by dostosować ich wielkość do faktycznych możliwości kadrowych), a także obsadą personalną. Bardzo interesujące okazały się również ustalenia dotyczące przebiegu procesu szkolenia (w tym napotykanym w jego trakcie trudności), przypadków naruszania dyscypliny wojskowej oraz życia codziennego na Bliskim Wschodzie. W rezultacie Janczakowi udało się precyzyjnie opisać kolejne etapy organizacji i szkolenia APW, ukazując przy tym skalę polskiego wysiłku i determinację, by – przewyciężywszy poważne problemy – móc uczestniczyć w walce o wyzwolenie Ojczyzny. Warto przy tym odnotować, że – jak pisał autor – Polacy preferowali działania na kierunku bałkańskim, postrzeganym jako najkrótsza droga z Bliskiego Wschodu do Polski. Jak wiadomo, wypadki potoczyły się wszakże inaczej.

⁷ Bibliografię można było w ocenie recenzenta uzupełnić o kilka pozycji, np. o prezentujący ciekawy materiał ikonograficzny album: Mariusz Gąsior, Jan Szkudliński, Artur Wodzyński, *Życie codzienne żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie 1939–1947*, Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku, Gdańsk 2016.

Książka Janczaka składa się ze wstępu, sześciu rozdziałów, zakończenia i załączników. Celem autora, jak pisał we wstępie, było:

(...) przedstawienie historii i roli, jaką wspomniany związek operacyjny [APW] odegrał w dziejach PSZ. Najwięcej miejsca poświęcono przemianom organizacyjnym Armii w latach 1943–1944, które zmieniały się dynamicznie i były wdrażane w odniesieniu do zaistniałej sytuacji. Ponadto zaprezentowano strukturę organizacyjną wchodzących w skład APW oddziałów, również tych tyłowych i zapasowych, które do tej pory nie stanowiły przedmiotu głębszych analiz badaczy (choć odgrywały dużą rolę), a także omówiono wyszkolenie żołnierzy. (...) W publikacji zaprezentowano także proces integrowania żołnierzy APW, mających za sobą odmienne doświadczenia wojenne oraz służących na różnych frontach II wojny światowej⁸.

Autor we wstępie do monografii, będącej poprawioną i uzupełnioną wersją dysertacji doktorskiej z 2021 roku, pisał o zastosowanych przez siebie metodach badawczych, lecz nie podał bardziej szczegółowych informacji na temat pytań badawczych, które postawił w toku pracy nad książką. Samo „przedstawienie” historii i roli APW, jej struktur organizacyjnych oraz procesu integracji żołnierzy czy też ogólne poinformowanie o rozwijaniu lub weryfikowaniu dotychczasowych ustaleń, uznać należy – w kontekście niewątpliwie dużej wiedzy autora i treści kolejnych rozdziałów pracy – za ujęcie nazbyt skromne, być może asekuracyjne. W rezultacie trudno niekiedy w sposób jednoznaczny ocenić wagę prezentowanych w książce ustaleń. Nie znaczy to, że Janczak nie wyciągał w różnych częściach pracy interesujących wniosków. Niemniej wydaje się, iż właśnie we wstępie należało poświęcić nieco więcej miejsca na bardziej szczegółowe zdefiniowanie problemu i opisanie przebiegu badań. Pozwoliłoby to lepiej docenić wysiłek autora włożony w pracę nad książką i uwypuklić jego najważniejsze oryginalne ustalenia. Podsumowania umieszczone w poszczególnych rozdziałach i lapidarne zakończenie w ocenie recenzenta nie spełniły w pełni tej roli.

Janczak przyznał we wstępie, iż pierwsze trzy rozdziały wykraczały poza przyjęte w tytule cezury czasowe (1942–1944), co było z jego strony zabiegiem celowym. Rozdział I pt. *Polskie wojsko na Środkowym Wschodzie w latach 1940–1941* dotyczył tworzenia się i orga-

⁸ B. Janczak, op. cit., s. 12–13.

nizacji polskich jednostek wojskowych w 1940 roku i reorganizacji, jakie przeszły one w 1941. W rozdziale tym zawarto również podstawowe informacje na temat szlaku bojowego SBSK⁹. Rozdział II pt. *Polskie Siły Zbrojne w ZSRS (1941–1942)* poświęcono m.in. na syntetyczne omówienie formowania, organizacji i ewakuacji PSZ w ZSRS, jak również zaprezentowano proces organizacji wielkich jednostek (5., 6., 7., 8., 9. i 10. Dywizji Piechoty) oraz działalność Ośrodka Organizacyjnego Armii. W rozdziale III pt. *Wojsko Polskie na Środkowym Wschodzie (1941–1942)* opisano tworzenie się polskich struktur wojskowych na wskazanym obszarze, omówiono pierwszą ewakuację polskich żołnierzy z ZSRS, powstanie 2. Korpusu Strzelców, drugą ewakuację z ZSRS oraz sytuację po jej zakończeniu.

Należałoby zgodzić się z autorem, iż informacje zawarte w trzech pierwszych rozdziałach były niezwykle ważne dla dokonania poprawnej oceny procesu organizacji i wyszkolenia APW w latach 1942–1944. Opisanie początków polskiej obecności wojskowej na Bli skim Wschodzie (SBSK) uznać trzeba za uzasadnione. Nie sposób byłoby też przejść do porządku dziennego nad faktem, iż występujące chronicznie problemy braku zasobów ludzkich dla formowanych oddziałów APW i fatalna kondycja fizyczna żołnierzy przybywających z ZSRS, wynikały wprost z polityki Sowietów wobec Polaków realizowanej w latach 1939–1941¹⁰. Wszak jedną z głównych przyczyn niedoboru oficerów dla PSZ w ZSRS, a następnie APW, była zbrodnia katyńska. Niemniej recenzent uważa, iż tytuł monografii powinien zostać nieznacznie zmodyfikowany, by uwzględnić kwestie poruszane w pierwszych trzech jej rozdziałach.

Rozdziały IV, V i VI w pełni odpowiadają chronologicznie i tematycznie tytułowi monografii. Rozdział IV, dotyczący formowania APW w latach 1942–1943, składa się z podrozdziałów omawiających genezę rozkazu z 12 września 1942 roku o utworzeniu APW, polskie i brytyjskie koncepcje odnośnie owej struktury, tworzenie wielkich jednostek, dalsze działania organizacyjne w 1942 roku, jak również

⁹ Przy okazji warto zwrócić uwagę na fakt, iż Muzeum Wojsk Lądowych w Bydgoszczy wydało niedawno bardzo interesującą publikację na temat SBSK (Artur Wodzyński, *Na pustynnym szlaku. Życie codzienne żołnierzy Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich*, Bydgoszcz 2023), której rzecz jasna autor recenzowanej monografii nie mógł uwzględnić w swej książce.

¹⁰ Na ten temat pisano niedawno m.in. w: Sławomir Kalbarczyk, *Armia Andersa w ZSRS 1941–1942. Niespełnione braterstwo broni z Armią Czerwoną*, IPN, Warszawa 2020.

– związaną m.in. z brakiem zasobów ludzkich niezbędnych do spełnienia pierwotnych ambitnych założeń – reorganizację prowadzoną w okresie styczeń–maj 1943 roku. Rozdział V pt. *Organizacja Armii Polskiej na Wschodzie po utworzeniu 2. Korpusu (1943–1944)* opisuje dalsze zmiany, do jakich doszło w strukturze APW, w tym m.in. utworzenie 2. Korpusu, przeniesienie oddziałów polskich do Palestyny (a następnie częściowo do Egiptu), wizytę gen. Władysława Sikorskiego, przerzut 2. Korpusu na front włoski oraz reorganizację polskich struktur wojskowych pozostałych na Bliskim Wschodzie. To ostatnie zaowocowało – co godne uwagi, bez uprzedniego uzyskania zgody Brytyjczyków – utworzeniem 18 sierpnia 1944 roku 3. Korpusu. Wspomniany związek taktyczny miał w założeniu wziąć udział w walkach z Niemcami, jednak nierozwiązane problemy z zasobami ludzkimi ograniczyły jego rolę do źródła uzupełnień dla 2. Korpusu walczącego we Włoszech. Cezurą końcową, niebudzącą zastrzeżeń recenzenta, był 5 grudnia 1944 roku, kiedy to dla wojsk na Bliskim Wschodzie wprowadzono nową strukturę organizacyjną.

W rozdziale V Janczak słusznie odstąpił od opisu szlaku bojowego 2. Korpusu. Szkoda wszakże, że autor nie pokusił się o syntetyczną, problemową analizę pozwalającą na ocenę tego, w jakim stopniu działalność organizacyjna i szkoleniowa, realizowana w APW w oparciu o niezbyt obecnie cenione przez historyków wojskowości brytyjskie założenia doktrynalne, przełożyła się na osiągnięcia polskich żołnierzy na froncie. Warto byłoby również ocenić czy 2. Korpus został optymalnie wyposażony w sprzęt i uzbrojenie niezbędne do prowadzenia walk w tak trudnych warunkach, jak miało to miejsce w rejonie Monte Cassino. W ocenie recenzenta, wyrobionej na podstawie lektury dokumentów 5. Kresowej Dywizji Piechoty z maja i czerwca 1944 roku, zarówno w kwestii m.in. taktyki piechoty, jak i posiadanych środków walki, pierwsza bitwa Polaków wykazała szereg niedociągnięć. Choć Janczak zasygnalizował krótko te kwestie w zakończeniu, zrobił to w sposób pozostawiający niedosyt, częściowo tylko złagodzony treścią rozdziału VI, w którym szczegółowo omówiono problemy związane ze szkoleniem w latach 1942–1944, jak również dokonano podsumowania tego procesu.

W rozdziale VI zaprezentowano również wykorzystywane materiały szkoleniowe i przedstawiono proces doskonalenia kadry oficerskiej (w tym na kursach organizowanych przez Brytyjczyków), podchorążych, podoficerów oraz szeregowych. Opisano ponadto

przykładowe ćwiczenia wojskowe z lat 1942–1944, wskazując na ich realizm, jak też problemy pojawiające się w trakcie procesu szkolenia (m.in. dotkliwy początkowo brak kierowców wymuszający zaangażowanie kobiet) oraz trudności w integracji żołnierzy wywodzących się z różnych środowisk i z różnych części Polski, jak też posiadających odmienne doświadczenia życiowe i niejednorodną moralność. Z tym ostatnim zagadnieniem wiązały się naruszenia dyscypliny wojskowej, których Janczak słusznie nie pominął w swym wywodzie. Nie zabrakło również informacji o wpływie złego stanu zdrowia wielu żołnierzy – wyniszczonych pobytym w ZSRS – i niekorzystnych dla Europejczyków warunków klimatycznych Bliskiego Wschodu na proces szkolenia. Co ciekawe, na podstawie lektury książki trudno nie odnieść wrażenia, że uciążliwe warunki naturalne dawały się we znaki żołnierzom polskim na Bliskim Wschodzie w sposób podobny, jak miało to miejsce w ZSRS, aczkolwiek aprowizacja, jaką zapewnili Brytyjczycy, a także opieka medyczna nad chorymi, były nieporównywalnie lepsze. Mimo to wielu Polaków straciło zdrowie lub zmarło zanim mieli okazję wyruszyć do Włoch.

Aneksy składają się z Ordre de Bataille jednostek Armii Polskiej na Wschodzie na dzień 25 lutego i 15 lipca 1943 roku oraz wykazu wydawnictw wykorzystywanych w procesie szkolenia w latach 1942–1944. Monografię zwieńczyła skromna objętościowo, lecz zawierająca interesujący i wysokiej jakości materiał ikonograficzny wkładka zdjęciowa.

Choć recenzowana książka jest monografią naukową, która z racji swej tematyki zawiera dużo danych liczbowych i informacji na temat etatów poszczególnych oddziałów, to Janczakowi udało się skonstruować narrację w taki sposób, że pracę czyta się dobrze. Autor umiejętnie wplótł w tekst szereg interesujących wspomnień i anegdot, a wszędzie tam, gdzie było to możliwe, dane liczbowe przedstawiał w formie czytelnych tabel. Wydaje się, że można było również sięgnąć do – sprawdzonych w przypadku tego typu publikacji – schematów organizacyjnych i wykresów, które sprawiłyby, że książka stałaby się bardziej przyjazna dla czytelnika. Szkoda również, że w publikacji o charakterze historyczno-wojskowym nie znalazła się ani jedna mapa, na której można by np. przedstawić miejsca rozlokowania jednostek APW czy też założenia najważniejszych ćwiczeń. Poza danymi liczbowymi trudno również doszukać się w tekście bardziej szczegółowych opisów uzbrojenia wykorzysty-

wanego przez żołnierzy APW (poza bronią pancerną), a tym bardziej analizy porównawczej ze sprzętem używanym przez sojuszników i przez nieprzyjaciela. Wydaje się, iż zagadnieniu temu warto było poświęcić osobny podrozdział lub aneks. Interesująca byłaby ponadto analiza porównawcza zdolności bojowych 2. Korpusu i korpusów brytyjskiej 8. Armii, a także Francuskiego Korpusu Ekspedycyjnego we Włoszech, aczkolwiek autor miał prawo przedstawić swoją koncepcję pracy, która wspomnianych elementów nie uwzględniała.

Janczakowi należy się uznanie za to, iż nie pominął trudnych tematów, jak samobójstwa wśród polskich żołnierzy i wspomniane już problemy z dyscypliną wojskową oraz integracją. Autor pisał także o tak kontrowersyjnych zagadnieniach, jak kwestia żołnierzy narodowości żydowskiej w PSZ w ZSRS i APW. Było to istotne m.in. w kontekście przyjmowania Żydów do polskich oddziałów po podpisaniu układu Sikorski – Majski i dużej liczby dezercji żołnierzy tej narodowości, które – zwłaszcza bezpośrednio przed wyruszeniem 2. Korpusu na front – miały negatywne przełożenie na jego gotowość bojową¹¹. Ostatnie z wymienionych zagadnień można jednak było w ocenie recenzenta nieco rozwinąć, gdyż często wykorzystywano je do prób oskarżania gen. Andersa o antysemityzm¹², o czym Janczak wspominał, celnie wskazując na ich sowiecką inspirację.

Podsumowując, książka opisuje ważną, a przy tym relatywnie mało znaną kartę z historii PSZ. Sięgnąć po nią powinien każdy zainteresowany dziejami oręża polskiego w II wojnie światowej i historią polityczną Polski, gdyż także w tym przypadku polityka wiązała się z zagadnieniami wojskowymi. Recenzowana monografia będzie przydatna zarówno specjalistom, jak i laikom, a zasygnalizowane wyżej uwagi/postulaty nie zmieniają bardzo wysokiej ogólnej jej oceny. Należy podkreślić, iż książka – prócz części opisowej – zawiera

¹¹ B. Janczak, op. cit., s. 98, 296, 321, 322.

¹² Więcej na ten temat: Klemens Nussbaum, *Historia złudzeń. Żydzi w Armii Polskiej w ZSRR*, Tetragon, Warszawa 2016, passim. W bibliografii recenzowanej publikacji zabrakło, prócz książki Nussbauma, także m.in. artykułu: Sylwester Strzyżewski, *Dezercje Żydów z Armii Andersa w świetle dokumentów Instytutu Polskiego i Muzeum im. Władysława Sikorskiego w Londynie*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej Wojsk Lądowych” 2012, nr 3. Autor nie mógł już wykorzystać w swej pracy artykułu: Jacek Pietrzak, *Wokół dezercji Żydów z Armii Polskiej na Wschodzie i konfliktu w Palestynie. Sprawa zajść w kibucach Chulda i Ramat ha-Kowesz w 1943 r.*, „Dzieje Najnowsze” 2022, nr 3.

dużą liczbę bardzo użytecznych danych na temat liczebności i etatów oddziałów APW (planowanych i rzeczywistych) ujętych w formie tabelarycznej i jest w tej kwestii istną kopalnią wiedzy. Janczak dowiódł sprawności swojego warsztatu naukowego, panując nad badanym materiałem, który zaprezentował czytelnikowi w sposób jasny i przystępny.

Recenzent uważa, że należy docenić olbrzymi wysiłek, jaki autor włożył w pracę nad książką, pogratulować mu przygotowania bardzo dobrej i dojrzałej syntezy, jak również życzyć kolejnych udanych publikacji w przyszłości.

Przemysław Benken

Bartosz Janczak, *Organizacja i wyszkolenie Armii Polskiej na Wschodzie w latach 1942–1944*, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, Łódź–Warszawa 2023, ss. 584.